

**Kuşadalı Mustafa b. Hamza (Adalı), Netâicu'l-Efkâr adlı
Eseri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler**

Yard. Doç. Dr. Gökhan Sebati IŞKIN*

Özet

Kuşadalı Mustafa b. Hamza 11. Asırda yaşamış bir Osmanlı âlimidir. Fazla bir eser telif etmemesine rağmen İmam Birgivi(v. 981/1573)'nin İzhâru'l-esrâr adlı eserine yapmış olduğu Netâicu'l-efkâr (Adalı) adlı şerh Arapça öğretiminde önemli bir yere sahip olmuştur. Bunun yanı sıra Netâicu'l-efkâr bir takım ciddi tenkitlere uğramış hatta bu tenkitler nedeniyle İzhâru'l-esrâr'a yeni şerhler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kuşadalı Mustafa b. Hamza, Adalı, Netâicu'l-efkâr, İzhâru'l-esrâr, Nahiv, Arapça

Abstract

Kusadali Muhammed b. Hamza is one of the Ottoman scholars who lived in 11th. century. He didn't write many books but he became a famous scholar especially he is known by his book named Netâicu'l-efkâr. This book is one of the sharhs written on İmam Birgivi's(981/1573) İzhâru'l-esrâr. Netâicu'l-efkâr got very important place in teaching syntax of Arabic language. But it criticized by other scholars from different aspects and this sometimes let to written other sharhs on İzhâru'l-esrâr.

Türkler Müslüman olduktan sonra İslam'ı kaynaklarından ve doğru öğrenmek için Arapçanın eğitim ve öğretimine büyük önem vermişlerdir. Bu nedenle Türk ilim adamları Arap dili ile ilgili birçok eser telif etmişlerdir. Bu ilim adamlarından birisi de Osmanlı Devletinde 16. asırda yaşayan İmam Birgivi (v. 981/1573)'dir.¹ Diğer islâmî ilimlerin yanı sıra Arap grameriyle ilgili çeşitli eserler telif

* Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Öğretim Üyesi - Sivas (sebat@cumhuriyet.edu.tr, sebat@hotmail.com)

¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992.

eden İmam Birgivi'nin *İzhâru'l-esrâr* adlı eseri Türk Medreselerindeki Arapça öğretiminde vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. Muhtasar nahiv kitaplarından birisi olan *İzhâru'l-esrâr*, Birgivi tarafından Arapça olarak telif edilmiştir. Âmil, ma'mûl ve i'rab geleniği tarzında kaleme alınan bu eser uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve Arapça öğrenmek isteyen herkesin bildiği bir eser olmuştur.² Osmanlı döneminde kırktan fazla baskısı yapılmıştır.³ İlk baskısı 1234/1818 tarihinde yapılan *İzhar*'ın hemen tüm baskıları Birgivi'nin *Avâmil'i* ve İbnu'l-Hâcib(v. 649/1248)'in *Kâfiye'si* ile birlikte yapılmıştır⁴. İstanbul kütüphanelerinde birçok yazmaları vardır.⁵

İzhâru'l-esrâr, müellifi İmam Birgivi'nin telif etmiş olduğu *Avâmil*'in mufassal bir şerhi olarak telakki olunabilir.⁶ Buna rağmen Birgivi, meselelerin ayrıntılarına girmez. Nahivciler arasında ihtilaf konusu olan meselelerden pek söz etmez. Zira onun bu eserdeki gayesi dilin detaylarından öte, Arapça okuyan veya konuşanların bilmek zorunda oldukları esasları öğretecek bir kitap telif etmektir.⁷ Mantıklı bir silsile içerisinde, uygun düşen yerlerde, daha sonra gelecek olan konuları da işlemiştir. Mesela cümlede âmilin müennes veya müzekker gelmesi gereken hususu açıklarken, bu münasebetle isimlerdeki müzekkerlik ve müennesliği de işlemektedir. Konuları önem sırasına göre sıralayan tertibi, İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiye'sinin* tertibinden daha muntazam olduğu kabul edilmektedir⁸.

Hemen her talebe tarafından muhakkak okunan ve mecburi dersler arasında yer alan ve günümüzde de Arapça öğreniminde önemini yitirmeyen *İzhar* üzerine pek çok şerhler yapılmıştır.⁹ Bu şerhlerin amacı ilk planda öğrenilmesi gereken bilgileri ezberleyen, verilen kaideleri anlayan mübtediye daha fazla ve detaylı malumatı tedricen sunmak, telif edilen muhtasar eserin kapalılığı ve anlaşıl-

² Ahmet Turan Arslan, "XVI. Asır Osmanlı İlim Hayatına Genel Bir Bakış", *Osmanlı, VIII*, 47.

³ Arslan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 165; Mehmed Çakır, Birgivi'nin el-İzhar'ında İzlediği Öğretim Yöntemi, *İmam Birgivi*, Yay. Haz. Mehmet Şeker, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Ankara s. 43.

⁴ Arslan, *İmam Birgivi*, s. 165

⁵ Atsız, Hüseyin Nihal, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi Bibliyografyası*, Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1966, s. 70-75.

⁶ Arslan, *İmam Birgivi*, s. 168.

⁷ Tülüçü, Süleyman, "Ünlü Bir Osmanlı Alimi İmam Birgivi ve İzhâri'l-esrâr'ı", *Osmanlı, VIII*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, s. 109-110.

⁸ Tülüçü, 109-110.

⁹ İzhar Üzerine yapılan şerhler ve çalışmalar için bkz. Arslan, *İmam Birgivi*, s.165-168; Gökhan Sebati Işkın, *Dâvud el-Karsi ve Şerhu İzhari'l-esrarı*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi) İstanbul -2000 , s. 106-110.

ması güç olan yerleri açıklamak ve şerh etmektir.¹⁰ İşte bu şerhlerden birisi de Adalı'nın yazmış olduğu *Netâicu'l-Efkâr* adlı eserdir. Bu eser Türkiye'de olduğu kadar Mısır ve Libya gibi diğer ülkelerde de şöhret bulmuştur. Ülkemizde Arapçayla uğraşan hemen herkes tarafından bilinen bir eser olmuştur. Ancak bu şöhret ve kabulün yanı sıra tenkitlerden de nasibini almıştır.

Doğumu ve Soyu

Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmayan Adalı'nın asıl adı, Mustafa b. Hamza b. İbrahim b. Veliyyuddin b. Muslihuddin er-Rûmî el-Hanefî dir.¹¹ Hicri 11. asırda yaşamış, müteahhirin nahiv alimlerinden¹² olan Adalı, Trabzon'da doğmuştur.¹³ İstanbul'da bir müddet yaşamış ve Aydın ilinin Kuşadası ilçesinde vefat etmiştir.¹⁴ Kabri hala bilinmekte ve ziyaret edilmektedir. Talebesi Kuşadalı Şeyh Ahmed Efendiyle aynı yerde medfundur. Kuşadası'na nisbetle de kendisine "Kuşadalı", "Adalı", "Adavî" nisbeleri verilmiştir.¹⁵ Fıkıhta ve Nahiv iliminde alim bir zattı. Nûh el-Konevî'(1070/1660)¹⁶ den ders almıştır. Mustafa b. Hamza'nın yetiştirmiş olduğu öğrencilerden yalnızca Kuşadalı Şeyh Ahmed ismi kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁷ Meşhur eseri *Netâicu'l-efkâr*'ı yazıp bitirdiği tarih olan 27 Ramazan 1085 (25 Aralık 1674) tarihinde

¹⁰ Muharrem Çelebi, "Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, İzmir 1989, s.5.

¹¹ Bağdadî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-`ârifin fi esmai'l-müellifin ve âsârî'l-musannifin*, İstanbul 1955, II, 441; Kehhâle, Ömer Ridâ, *Mu'cemu'l-müellifin terâcimu'l-musannifi'l-kutubi'l-arabiyye*, Muessesetu'r-risâle, Beyrut, 1993, III, 863.

¹² Şemsuddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Mihrân Matbaası, İstanbul, 1306, I, 223.

¹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaayı Âmire, İstanbul, 1333, I, 213; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 232.

¹⁴ Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut, 1992, VII, 232.

¹⁵ Bağdadî, *Hediyetü'l-arifin*, II, 441; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 232; Şemsuddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, I, 223; Durmuş, İsmâil, Adalı Şeyh Mustafa, *DİA*, I, 347.

¹⁶ Asıl adı, Nuh b. Mustafa er-Rûmî, el-Hanefî, el-Konevî'dir. Fıkıhta âlim bir zattı. Amasya' da doğmuştur. Eğitimi Amasyada tamamlamıştır. Konyada müftülük yapmıştır. Hemşehrisi Amasyalı Ömer Paşa Mısır valiliğine tayin olduğu zamana kadar Mısır'a götürdü. Kahire'ye yerleşti. Yüze yakın eseri vardır. Risâletun fi elfazı Küfr, Rahatu'l-Eşbah fi'l-Ervâh, Umdetu'r-Râğibin fi ma'rifeti ahkâmî'd-din, Risâletun fi's-salavâtî'l-hams, telif etmiş olduğu eserlerden bir bazılarıdır. 1070 yılında Mısır'da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II 44; Zirikli, *A'lâm*, VIII, 51; Muhibbi, Muhammed Emin ed-Dimaşki, *Hulasatu'l-eser fi a'yânî'l-karni'l-hâdî aşar*, Daru Sadr, Beyrut, IV, 458, Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, IV, 42; Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur, Supplementband*, Leiden 1948, II, 407, 314.

¹⁷ "Keskin" lakabıyla meşhur olmuştur. Kuşadası'nda Paşaceşmesi yakınında medfundur. Birgivi'nin sarfta Kifâyetul-mübtedî adlı eserini İnâyetü'l-mübtedî ismiyle şerhettiği gibi nahivden Avamili 'de şerhetmiştir. Her iki eser de matbudur. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 405.

hayatta olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁸ *Türk Ansiklopedisinde* 1677 yılı vefat tarihi olarak zikredilmiştir.¹⁹ Mezar taşında ise vefat tarihi yazmamaktadır.²⁰

Çocukları

Adalı'nın Muhammed ve Abdullah adlarında iki erkek çocuğu olduğunu *Netâicu'l-efkâr* adlı eserinden öğrenmekteyiz.²¹ Muhammed ve Abdullah *Netâicu'l-efkâr* yazılmadan önce dünyaya gelmişlerdir. Muhammed Abdullah'tan büyüktür. Aralarında fazla bir yaş farkı yoktur. Abdullah ise Muhammed'den kısa bir süre sonra dünyaya gelmiştir. Ancak her iki çocukta fazla yaşamamış ve vefat etmişlerdir.²²

Eserleri

Adalı fazla eser telif etmemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla telif ettiği eserler şunlardır:

1- *Netâicu'l-efkâr fî şerhi'l-İzhâr*

2- *Hâşiye alâ İmtihâni'l-ezkiyâ*

İmam Birgivi, Kâdi Beydâvi (691/1291–92)'nin, İbnu'l-Hacib (649/1248)'in *Kâfiye*'sine yapmış olduğu *Lübbü'l-elbâb fî ilmi'l-i'rab* adındaki muhtasara, İmtihânu'l-ezkiya adında bir şerh yazmıştır. Hâşiye ale İmtihâni'l-ezkiyâ, Adalı'nın Birgivi'nin bu eserine yazmış olduğu şerhtir.

3- *el-Hayâtu fî şurûti's-Salah*,

Kemalpaşazade'nin *Şurutu's-salât* adlı eserine yazmış olduğu şerhtir.²³

¹⁸ TDV İslam Ansiklopedisi'nde Bağdadî ve Kehhale kaynak gösterilerek Adalı'nın *Netâicu'l-efkâr*'ı yazıp bitirdiği tarih olan 27 Ramazan 1085 (25 Aralık 1674) tarihi Adalı'nın vefat tarihi olarak düşünülmüştür. Ancak adı geçen eserlerde 27 Ramazan 1085 (25 Aralık 1674) tarihinde Adalı'nın hayatta olduğu belirtilmektedir. Vefatıyla ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Bkz. Bağdadî, *Hediyyetu'l-ârifin*, II, 441; Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifin*, II, 441. Zirikli, *A'lâm*, VII, 232, Durmuş, *İsmail*, "Adalı Şeyh Mustafa", *DİA*, I, 347.

¹⁹ *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1966, I, 112.

²⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 213.

²¹ Adalı, Mustafa b. Hamza, *Netâicu'l-efkâr* (Adalı Cedit), Rıza Efendi Matbası, İstanbul, ts., s. 4–5

²² Adalı, s. 5.

²³ Durmuş, İsmail, "Adalı Şeyh Mustafa", *DİA*, I, 347.

Netâicu'l-efkâr

Birgivi'nin İzharu'l-Esrâr adlı eserine yapılan şerhler arasında en meşhur olanı Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın 1085/1674–75 yılında yazmış olduğu *Netâicü'l-efkâr* adlı şerhtir. Bu şerh ilim ehli arasında rağbet görmüş ve uzun yıllar Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.²⁴

Netâicü'l-efkâr müellifine nisbetle *Adalı* ismiyle şöhret bulmuştur. 1219–1238, 1251, 1274, 1288, 1300, 1303 yıllarında İstanbul'da ve 1266 yılında Kahire'de basılmıştır.²⁵ Bu şerh üzerine birçok haşiyeler yapılmıştır. Eserin İstanbul ve Kahire'de birçok defa basılması ayrıca birçok müellif tarafından üzerine haşiyeler yazılması, onun özellikle Osmanlı Türkleri arasında Arap dili öğretiminde önemli bir yeri olduğunun göstergesidir. Âmil kısmı İbrâhim b. Ömer Süleyman Zübeyde tarafından tahkik edilmiş ve 1992 yılında Libya'da neşredilmiştir.

Netâicu'l-efkâr'ın Telif Nedeni

Eserlerin şerh edilmesini çeşitli nedenleri vardır. Bunlar şerh edilen eserin şöhret bulmuş bir eser olması, eser sahibine olan sevgi ve saygı, müzakere ve mutalaa, eserin daha kolay anlaşılması, talebelerin ya da okuyucuların azami bir şekilde istifade etmesi gibi nedenlerdir.

Adalı da bazı arkadaşlarının ve yakın dostlarının kendisinden, *İzhar*'ın lafızlarını açıklayan, zorluklarını gideren, kısa, özlü, bıktırmayan, izharın öğrenilmesini ve ezberlenmesini kolaylaştıran bir şerh yazmasını istediklerini belirtmiştir. Onlara cevap olarak ta yaşlandığını, gücünün kalmadığını, sağlıkla ilgili bir takım probleminin olduğunu ve ölümünün yaklaştığını belirtmiştir. Ancak Allah (C.C.) kendisine bir erkek çocuk nasip ederse şerh yazacağına dair söz vermiştir. Bir süre sonra çocuğu olunca, kendisine daha önce vermiş olduğu söz hatırlatılmış ve kendisinden *İzhar* şerhini yazmaya başlaması istenmiştir.²⁶ Daha sonra da Abdullah adını verdiği ikinci bir erkek çocuğu daha dünyaya gelmiştir. Bunun üzerine Adalı kendi çocukları ile diğer öğrencilerin istifade etmeleri ve kıyamet gününde de kendisi için bir azık olması temennisiyle *Netâicu'l-efkâr* adını verdiği İzhar şerhini yazmaya başlamıştır.²⁷

²⁴ Türk Ansiklopedisi, I, 112; Durmuş, İsmail, "Adalı Şeyh Mustafa", *DİA*, I, 347; İzgi, Cevad, Osmanlı Medreselerinde İlim, İstanbul 1997, I, 168.

²⁵ Serkis, Yusuf b. İlyân b. Musâ ed-Dimeşki, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'arabiyye ve'l-mu'arrabe*, Kâhire 1928, s.1750–1751.

²⁶ Adalı; s. 3–4.

²⁷ Adalı; s. 5.

Eserin Özellikleri ve Şarihin İzlediği Yöntem

11 yy. da muhtasarların, şerhlerin, haşiyelerin ve takriratların çokça telif edildiği bir dönemde yazılan bu eser cinas ve secilerden oluşan şarihin mukaddimesi ile başlamıştır. Bu mukaddimede üslûp zayıflığı ve zorlama ifadeler göze çarpmaktadır.²⁸ Adalı İzhar'ı şerh ederken kelimelerin önce lûgat sonra ıstılah tanımlarını vermiştir. Bunların yanı sıra kelimelerin örfi tanımlarına da yer vermiştir. Bazı lafızların harekesini belirtmek suretiyle metne destek vermiştir. Gerekli gördüğü bazı yerlerde de *İzhâr* metninin irabını yapmıştır. Yapılan şerhin yoğunluğu sebebiyle İzhar metninin şerhin içerisinde kaybolduğu görülmektedir.

Adalı şerhinde İbn Malik(v. 672/1274)'in *Teshil'i*, Zemahşerî(v. 538/1144)'nin *Keşşâfı*, Taftâzânî(v. 792/1290)'nin *Mutavvel'i*, *Telvihi*, ve *Hâşiyetu'l-Keşşâfı*, Cürcânî(v. 816/1413)'nin *Hâşiyetu'l-Keşşâfı*, İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiyesi*, Radî'nin *Şerhu'l-Kâfiyesi* ve Cevherî'nin *es-Sihâh*'ı gibi önemli temel kaynaklara müracaat etmiş buralardan alıntılar yapmıştır. Müracaat ettiği kaynaklardan bir kısmına kitap ismi, diğer kısmına ise şahıs ismi zikretmek suretiyle göndermeler yapmıştır. Müracaat ettiği kaynakları ise;

- a- *İzharu'l-esrâr*'daki ifadelerin daha iyi anlaşılması,
- b- Herhangi bir görüşü teyit,
- c- Herhangi bir görüşü tenkit,
- d- Bir takım lafızların irabını yapmak,
- e- Gramer farklılıklarına değinmek için kullanmıştır.

İstişhad olarak çok miktarda Kur'an ayetlerini kullanmıştır. Şiirler ise ayetlere göre daha azdır. Bir kaç Hadis-i Şerif, Sahabe sözü ve darbı meseli de istişhad olarak kullanmıştır.

Netâicu'l-efkâr'da Geçen Konular

Adalı şerhinde İzhar konularına²⁹ ilave olarak başka konulara da yer vermiştir. Bu konuların başlıklar halinde aşağıda zikretmemizin nedeni ise, Adalı'nın *İzhar*'daki bilgilerin yanı sıra okuyuculara Arapçayla ilgili hangi konularını vermek istediğini ortaya koymak ve şerhin pedagojik düzeyiyle ilgili bir fikir vermek içindir. Konuların başlıklarının tespitinde *Adalı Cedit*'den istifade ettik ve konula-

²⁸ Adalı, *Neticu'l-Efkâr*, (tah. İbrahim b. Ömer Süleyman Zübeyde) Libya 1992, s.30.

²⁹ İzharın konuları için bkz: Işkın, s. 99–105.

rın geçtiği sayfa numaraları da okuyucuların konulara kolay ulaşmalarını sağlamak için parantez içinde verdik.

- 1- Besmele ve Hamdele ile başlamanın nedeni (s. 5)
- 2- Hamd, Şükür ve Sena lafızlarının anlamları (s. 6)
- 3- el-Hamd kelimesindeki Lam-ı tarif'in açıklaması (s. 6)
- 4- İhtisas ile istihkak arasındaki fark (s. 8)
- 5- Allah lafzının aslı (s. 8)
- 6- el-Âlem kelimesini açıklanması ve çoğul hali, es-Salat kelimesinin açıklanması ve bu kelimedeki lâmın anlamı (s. 8)
- 7- Peygamberin Muhammed olarak isimlendirilmesinin nedeni (s. 8)
- 8- Salat kelimesinin anlamları, Nebi (s.a.v.) ye Muhammed adı verilmesinin nedeni (s.10)
- 9- er-Risale kelimesinin lügat ve ıstılah anlamları (s.11)
- 10- Selâsetu ebvâb'ta hasr (s.12)
- 11- et-tertib kelimesinin lügat ve ıstılah tanımları (s.12)
- 12- Tazmin konusunda mezheplerin görüşleri (s.13)
- 13- Kinaye ve tazmin arasındaki fark (s.14)
- 14- Hakikat ve mecazı bir arada zikretmekten kaçınmak (s.14)
- 15- Nahvi ıstılahlara duyulan ihtiyaç (s.15)
- 16- el-Kelimetü' deki lâm'ın ve tâ'nın açıklaması (s.16)
- 17- el-Lafz kelimesinin lügat ve ıstılah tanımları (s. 16)
- 18- Vad'ın kısımları (s.17)
- 19- Vad'ın tanımının şartları (s.17)
- 20- Mecazda vad'ın olmaması (s. 18)
- 21- el-Mâ'nâ kelimesinin lügat ve ıstılah tanımları (s.18)
- 22- Müfredin tanımıyla ilgili soru ve cevap (s.18)
- 23- Musannife göre 'hey'et' lafız değildir (s.20)
- 24- Fiilin vad'ı, isim fiillerin fiil tanımından çıkarılması, muzarinin iki zamana delalet etmesi nedeniyle tanımdan çıkarılmaması (s.21)
- 25- Muzari fille ilgili üç mezhep (s.21)
- 26- Fiilin özelliklerinin kapsayıcı olmaması (s.22)

- 27- Fiilin özellikleriyle ilgili kısır döngü (s.22)
- 28- Marifenin izafet olup olmaması (s.22)
- 29- Anlamada mananın bağımsız olması (s.23)
- 30- Tenvinin içeriği ve kısımları (s.25)
- 31- Tenkir, ivad ve mukabele tenvinlerinin ihtisası (s.25)
- 32- Harfi cerrin ve lamı tarifi isme has kılınması (s.26)
- 33- Harfi tarif hakkında görüş bildiren üç mezhep (s.26)
- 34- Müsned ileyin ve muzafın isme has kılınması (s.27)
- 35- Harfin anlamı (s.28)
- 36- Amilin tanımındaki kısır döngü (s.30)
- 37- Lafzi Tanım ve İsmi Tanım (s.30)
- 38- Amilin lafzi olarak tanımı (s.30)
- 39- Farklı anlamlar ve amilin tanımı (s.31)
- 40- Amilin mütekellime etkisi (s.32)
- 41- İrab iki kısımdır (s.32)
- 42- Cem'in anlamının bozulması (s.34)
- 43- Lamın harfi tarif olması müşabehet üzerinedir. Mezheplere göre harfi mevsul lam (s.34)
- 44- An ve min harfi cerleri arasındaki fark (s.40)
- 45- Müz ve münzü'nün anlamları (s.43)
- 46- Masdarın mübteda olması (s.45)
- 47- Rubbe' de musannifin mezhebi (s.46)
- 48- İstisna harflerinde tallukun var olup olmaması (s.47)
- 49- İsmi mekanın müphemliği (s.53)
- 50- Mefulu leh'in şartlarının nedenleri (s.55)
- 51- İstidrakin tanımı (s.62)
- 52- Allahın kelamında lealle harfinin anlamı (s.63)
- 53- Masdarın mufassal olarak tevili (s.69)
- 54- Hatta'nın ma'tufu (s.70)
- 55- Muhaffefe ve nasibe (s.70)
- 56- Muhaffefe, meftuha ve nasibe arasındaki fark (s.74)
- 57- Key'in kullanımı (s.80)
- 58- İzen'in şartlarının nedenleri (s.81)
- 59- Muzarinin muzmar "en" ile nasb olması (s.83)

- 60- Medh ve zem fiillerinin failinde bulunan lam'ın anlamı (s.90)
- 61- Talikle ilgili iki görüş (s.101)
- 62- Bazı mübalağa vezinlerinin amel etmesindeki ihtilaf (s.119)
- 63- Masdarın şartsız amel etmesi (s.123)
- 64- Muzafın isminin amil olmasının nedeni (s.131)
- 65- Özel isimlerin çoğullarına lamın gelmesi (s.135)
- 66- Cemu'l-cem' ve cemu cemi'l-cem' (s.176)
- 67- Mefulu maahın lafzının irabı (s.199)
- 68- Musahabenin anlamı (s.200)
- 69- Halin tanımındaki heyetten kastolunan şey (s.201)
- 70- Halin mecrurunun, "zi'l-hal"e takdimindeki ihtilaf (s.204)
- 71- Halâ ve 'Adâ'nin faileri (s.212)
- 72- Tebiyyetle mamul olanların avamillerindeki ihtilaf (s.226)
- 73- Sıfatla mevsuf arasına vav'ın girmesi (s.240)
- 74- Em muttasıla ve munkatıanın arasındaki fark (s.241)
- 75- Galat bedelinin üç kısmı (s.249)
- 76- İrabın iki anlamı (s.252)
- 77- Tesniye ve cemi (s.257)
- 78- Tesniye ve cemideki nunun varlığı (s.257)
- 79- Alametin rafa izafeti (s.269)
- 80- Keyfe'nin irabı (s.290)
- 81- Led ve ledun luğatları (s.290)
- 82- Şibhu'l-mudaf (s.294)

Netâicu'l-efkâr üzerine yapılan haşiyeler

Netâicu'l-efkâr üzerine yapılan haşiyelerden tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

1- Mustafa b. Muhammed b. İbrahim el-Amâsî Efendi³⁰,nin *Menâfiu'l-ehyâr* Bu eser 1239, 1273, 1279, 1303 1308, 1317, 1318, 1325 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.

2- Mustafa b.Dede el-Ahîshavî'nin *Gâyetu'l-enzâr*³¹

3- Hasan b. Muhammed el-Misrî'nin(1250/1834) haşiyesi³² Bu haşiyenin müellif hattı Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey Bölümü 561 de bulunmaktadır.

4- Muhammed Emîn Niğdevî'nin *Ta'likatun Kâfiye ve Tedkikâtun Şâfiye'si*³³

5- Abdullah b.Ebî Saîd Hâdimî'(1192/1778) nin³⁴ *Şerhu dibaceti Netâici'l-efkâr* Bu eser Abdullah Hadimi'nin en önemli eseridir. Netâicu'l-efkârın giriş kısmını şerhetmiştir. Eserinde fâide, tenbih, tetimme ve hâtime gibi başlıklar altında geniş açıklamalar yapmıştır. Kelam ve fıkıh ilmiyle ilgili birçok tartışmalara girmiştir. Bu sebeple eser bazen bir kelam kitabı, bazen de bir fıkıh kitabını andırmaktadır. 1302 yılında Ebu Saîd el-Hadimi(1176/1762) başta olmak üzere çeşitli müelliflerin risalelerini ihtiva eden Mecmuatu'r-rasâil içinde basılmıştır.³⁵

6- Sipâhizâde Ali b. Muhammed'in haşiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi kayıtlarında bu eserin 1275/1858 yılında İstanbul'da basıldığı yazılmış ve iki farklı adla " *Sirac Basiret Zatü'l-Ebsar Haşiyeye-i Netayicü'l-Efkar*" ve " *Sirac Basiretü'l-Ebhar Haşiyeye-i Netayicü'l-Efkar*" olarak zikredilmiştir.³⁶

³⁰ Trabzonda doğmuş, Amasya'da ikamet etmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 213.

³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 213.

³² Hasan b. Muhammed el-Misrî, el-Attar, eş-Şafîi, el-Mağribî, Ezher Şeyhi, Ebu's-Seadet, kahirede doğdu ve orada yetişti, Fas kökenli bir aileden gelmektedir. Babası attar idi. Bu nedenle babasının işinde bir süre çalışmıştır. Çok yönlü bir ilim adamı idi. Haşiyetun alâ Lamiyyeti'l-ef'âl li'bni Malik, Haşiyeye alâ Cemi'l-cevâmi', Haşiyeye ale's-Semerkindiyye, Rahatu'l-ebdân fî şerhi nuzheti'l-ezhân telif etmiş olduğu bazı eserlerindendir. Zirikli, *A'lâm*, II, 236; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifin*, I, 301; Serkis, *Mu'cem*, 1335–1337; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, I, 587–588.

³³ Arslan, İmam Birgivi s.166.

³⁴ Abdullah Hadimi Ebu Saîd el-Hadimi'nin oğludur. Konya'nın Hadim kasabasında doğmuştur, Tahsilini babasının medresesinde yapmıştır. Hadim müftülüğü yapmıştır. Aynı yerde vefat etmiştir. Şerhu Mecâmii'l- hakâik, haşiyeye ala Şerhi'l-Besmele yazmış olduğu diğer eserlerdendir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 298; Serkis, *Mu'cem*, II, 1975–1976; Bağdâdî, *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn*, İstanbul 1972, II, 559; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifin*, I, 485; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, VI, 141.

³⁵ Ferhat Koca, "Abdullah Hadimi", *DİA*, XV, 24.

³⁶ Eserin her iki adı katalogda yazıldığı gibi alınmıştır. Bkz. <http://www.suleymaniye.gov.tr/Yordam.htm>, Anahtar kelime "sipahizade" 24.04.2007.

7- Burdurlu Halil Efendi (1269/ 1852–53)nin Gunyetu'l-ebrâr isimli haşiyesi ³⁷

8- Vakfikebirli Ali Rıza Efendi (1326/1908)'nin ³⁸ Netâic'in metnini tekrar gözden geçirip ve elde bulunan diğer nüshalarla karşılaştırarak, daha önceki haşiyelerden farklı bir yöntemle *Adalı Cedid* ismi altında yazmış olduğu eser o dönemde yapılmış değerli bir çalışmadır.

9- Eğinli Rahmi Efendi(1327/1909) *Ğaliyetu'n-nevâfic ale'n-netâic*. ³⁹

10- Reisu'l-kurrâ Eyyûbi Abdullah b. Muhammed b. Salih b. İsmâili (1252/1836-37)⁴⁰, *Fevâyihu'l-ezkâr fi halli netâici'l-efkâr* adlı eseri, *TDV İslam Ansiklopedisi*'nde Muhammed b. Sâlih'e nisbet edilmiş ve eserin ismi de *Fevâidu'l-Ezkâr*⁴¹ olarak zikredilerek, Adalı'nın en tanınmış haşiyelerinden birisi olarak gösterilmiştir.

³⁷ Burdurlu Halil Efendi: Burdur da doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra Burdur'da ilmin yayılması için çalıştı ve eserler telif etti. 1269 yılında vefat etti. *İrşâdu'l-kârî*, Gunyetu'l-ebsar Netâicu'l-efkâr haşiyesi, Kiraetten Nuveyri Hâşiyesi eserlerinden bazılarıdır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 300.

³⁸ Ali Rıza Efendi, Sıbyan mekteblerinde, muallimlik eden Yakup Efendi'nin oğlu olup 1255 tarihinde Vakfikebir kazasının Caferli köyünde doğmuştur. Trabzonda Gülbahar Medresesine girmiştir. Pîr Mehmet en-Nazîfî ve Süleyman Efendi'den ders almıştır. Rusların Sinop Limanına baskın düzenledikleri zaman İstanbul'a gelerek Lâleli civarındaki Papazzâde Mustafa Çelebi Medresesi'ne dahil olmuştur. Fatih dersiamlarından Ruscuk'lu Şeyh Mustafa Efendi'nin derslerine devam ederek icazet almıştır. Nahiv ilminden İzhar şerhi Netâicu'lefkâr adlı eseri de talebelrin anlayacağı şekilde şerh ederek telif etmiştir. İsagoci'yi de Muğni't-Tullâb adı ile şerh ve tab ettirmiştir. 1310 senesinde Huzur Dersleri muhatablığına tayin edilmiştir. Beyazıt Camiinde dersiamlık yapmış ve Aksaray Valide Sultan Camiinde Buhari okutmuştur. 30 Ramazan 1330 tarihinde vefat etmiştir. Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricâli'nin Terâcim-i Ahvâli)*, Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1996, I, 369–370.

³⁹ Eğinli Rahmi Efendi. Eğinli'dir Tahsilini İstanbulda Ehaveyn Hoca Efendiden tamamlamıştır. 1327 tarihinde yeni tayin olduğu Mekteb-i Nevâb müdürü iken henüz genç denecek bir yaşta vefat etti. Edirnekapi dışında merhum Halebî'nin yakınına defnedildi. Enmüzecu'l-fıkh, Şerhi Maksud, el-İkdu'n-nâci ale'l-Câmî eserlerinden bazılarıdır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 319.

⁴⁰ Reisu'l-kurrâ Eyyûbi Abdullah b. Muhammed b. Salih b. İsmâili; İstanbul'un, Eyüp semtinde doğmuştur. Şeyhulislam Hamîdzâde Efendiden ilim görerek icazet almıştır. Gelenbevi İsmail Efendi'den de ders almıştır. Kiraat ilmini İbrahim ve Salih Efendilerden okumuştur. Hayatı boyunca ilim ve telifle uğraşmıştır. 1252 yılında vefat etmiştir. Tefsîru Sureti'l-Feth, Şerhu Mizânî'l-kurrâi'l-aşare, İkâzu'l-kurrâ, Muharrem Tekmilesi eserlerinden bazılarıdır. Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmani (Tezkire-i Meşâhiri Osmaniye)*, Dersaadet Basım ve Dağıtım, İstanbul, 1308, III, 396; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 379–380; Bağdâdi, *Hedyyetu'l-ârifin*, I, 489; Serkis, *Mu'cem*, II, 1621; Turgut, Ali, "Abdullah Eyyûbi", *DİA*, I, 102–103.

⁴¹ Ayrıca *DİA* Ansiklopedisi, Abdullah Eyyûbi Maddesinde bu eserin adı *Fevâtihu'l-ezkâr* olarak zikredilmiştir. Kitabın adı *Fevâyihu'l-ezkâr*'dır. Bkz. Ali Turgut, "Abdullah Eyyûbi", *DİA*, I, 102; Bursalı Mehmed Tâhir, I, 379; Arslan, 167.

⁴² Matbu olan bu eser incelendiğinde ve *Netâicu'l-efkâr* üzerine yapılan diğer haşiyelerle karşılaştırıldığında *Netâicu'l-efkâr*'ın bir haşiyesi olmaktan öte, bir *İzhâr* şerhi niteliğinde olduğu görülmektedir. Nitekim Eserin matbu nüshasının ilk sayfasında "*Şerhu'l-İzhâr li 'Abdillah el-Eyyûbi*" şeklinde bir başlık atılmıştır. Ayrıca *DİA* "*Abdullah Eyyûbi*" maddesinde de bu eserin *İzhâr* Şerhi olduğu belirtilmektedir.⁴³ Dolayısıyla bunun *İzhâr* şerhleri arasında zikredilmesi daha uygundur.

Adalı'ya yöneltilen tenkitler

Adalı'nın *Netaicul-efkâr*'ı her ne kadar ilim ehli arasında şöhret bulmuşsa da bazı konularda bir takım felsefi ve mantıkî yorumlar yapmış, birçok yerde meseleleri uzatmış olması nedeniyle birtakım ciddi tenkitlere de uğramıştır. Hatta bu nedenle yeni şerhler tasnif edilmiştir.

Tespit edebildiğimiz kadar, Adalı'nın *Netâicu'l-efkâr* adlı eseri-ne tenkitte bulunan ilim adamları şunlardır:

1-Dâvud el-Karsî(1169/1756)

Dâvud el-Karsî'nin telif etmiş olduğu *Şerhu İzhârî'l-esrâr*⁴⁴ da bunlardan birisidir. Her ne kadar Karsî doğrudan belirtmese de bu şerhin bir nevi, Adalı'nın *Netâicü'l-efkâr* adlı *İzhâr* şerhi'ne bir reddiye niteliği taşıdığını söylememiz mümkündür. Karsî'nin Şerhi Adalı'nın yapmış olduğu şerhe sanki bir naziredir. Birçok yerde Adalı'yı bizatihi ismini açık bir şekilde zikrederek tenkit etmiştir. Adalı'ya bazen ağır eleştirilerde bulunmuştur. Karsî, Adalı'nın şerhinde; sözü uzattığını,⁴⁵ zoraki bir şeyler yazdığını ve konuya dikkatlice bakanın hemen bunu anlayabileceğini,⁴⁶ yapmış olduğu bazı yorumların doğru olmadığını, mümine yakışmayan, çelişkili, ifrat ve tefrit sayılabilecek lafızlar kullandığını,⁴⁷ yanılğı içersine düştüğünü,⁴⁸ zayıf görüşlere yer verdiğini,⁴⁹ sözü önemsiz şeylerle uzattı-

⁴² Durmuş, "Adalı Şeyh Mustafa", *DİA*, I, 347.

⁴³ Turgut, "Abdullah Eyyûbi", *DİA*, I, 102.

⁴⁴ Dâvud el-Karsî, hayatı, eserleri, ilmi şahsiyeti ve *Şerhu İzhârî'l-esrâr* adlı eseri hakkında geniş bilgi için bkz., Işkın, *Dâvud el-Karsî ve Şerhu İzhârî'l-esrâr* (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 2000

⁴⁵ Adalı, 6; Karsî, Dâvud b. Muhammed, *Şerhu İzhârî'l-Esrâr* Süleymâniye Kütüphanesi, Fâtih, nr. 4933, vr.4a.

⁴⁶ Adalı, s. 11.; Karsî, vr. 6/b

⁴⁷ Karsî, vr. 5a-5b.

⁴⁸ Karsî, vr. 6a.

⁴⁹ Adalı, s. 73; Karsî, vr. 35a.

ğını⁵⁰ ve ihtiyaç duyulmayan fazlalıkları zikrederek kitabının hacmini büyüttüğünü⁵¹ söyleyerek tenkit etmiştir.

Karsî'nin Adalı'yı tenkit ettiği konuları şu şekilde sıralamamız mümkündür:

1. Adalı Hamdeledeki "الحمد لله" / Hamd (övme ve övülme), Allah'a mahsustur" Allah lafzının başında bulunan lamu'l-câr'a'nın istihkak anlamına geldiğini söylemiş ve buna ihtisas anlamından önce yer vermiştir.⁵² Karsî'ye göre, Hamdeledeki Lam harfi cerri'nin istihkak⁵³ anlamı yoktur bilakis cümlede ihtisasın⁵⁴ gereğindendir. İbn Hişâm (791/1360) *el-Muğni*⁵⁵sinde bunu belirtmiş, Demâminî (827/1424), şerhinde⁵⁶ tahkik etmiştir. Muhakkikler ve Musannif Birgivi de⁵⁷ bu görüştedir. Bu nedenle de Arap dili gramercileri metinlerinde bu konuya değinmemişlerdir. Adalı'nın lamu'l-câr'a'nın istihkak anlamına geldiğini söylemesi ve buna ihtisas anlamından önce yer vermesi bir anlam ifade etmemektedir.⁵⁸

2. Şarih Adalı vad'ın taksimatı konusunda ihtiyaç duyulmayan fazlalıkları zikrederek kitabının hacmini büyüttüğüdür.⁵⁹

3. Karsî Adalı'yı "فهذه رسالة" / Bu bir risâledir." ibaresini şerh ederken konuya dikkatlice bakanın hemen bunu anlayabileceği zoraki bir şeyler yazmıştır.⁶⁰

4. Adalı, "Hamd", "Şükür" ve "Medh" kelimelerini faydası olmayan farklı ifadelerle açıklayarak konuyu uzatmıştır. Karsî, kendisinin bu kelimelere dair zikretmiş olduğu şeylerin anlaşılacağı üzere açıkça sözün özünü teşkil ettiğini söylemiştir. Bu konuyla il-

⁵⁰ Adalı, s. 35; Karsî, vr. 19b-20a.

⁵¹ Adalı, s.17; Karsî, vr.10b.

⁵² Adalı, s. 8.

⁵³ Lam Harfî cerri'nin yirmiden fazla anlamı vardır. Bunlardan istihkak; hak etme, hakkı olma anlamına gelmektedir.

"والجائزة للفائز الشرف للعلماء" Şeref alimlerindir, ödül kazananındır" örneklerinde olduğu gibi.

⁵⁴ Lam Harfî Cerri'nin ihtisas (ait olma, mahsus olma) anlamına gelmesidir. "نحن عباد الله / Bizler, Allah'ın kullarıyız" örneğinde olduğu gibi.

⁵⁵ İbn Hişâm, Cemaluddîn el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb*, (Tahkik, Mâzin el-Mubârek, Muhammed Ali Hamdullah, Sa'îd el-Afgânî), Daru'l-fikr, Beyrut 1992, s. 275.

⁵⁶ Demâminî, Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Umar b.Ebî Bekr b. Muhammed b. Süleyman b. Ca'fer el-Kuraşî, el-Mahzûmî, *Tuhfetu'l-erib fî şerhi Muğni'l-lebîb*, Süleymâniye Kütüphanesi, Harput, nr.0000255, vr. 115/b.

⁵⁷ Birgivi, *İmtihânu'l-Ezkiyâ*, Dersadet, İstanbul, ts., s. 151.

⁵⁸ Adalı, s. 8; Karsî, vr.3b.

⁵⁹ Adalı, s.17; Karsî, vr. 10b.

⁶⁰ Adalı, s. 11; Karsî, vr.6b-7a.

gili başka tafsilatın bulunduğunu fakat burada açıklamanın uygun düşmeyeceğini ifade etmiştir.⁶¹

5. Şarih Adalı, *el-Hevâdî*⁶²'nin müellifi Aydınli Nureddin b. Hamza (979/1571)' yı taklit ederek "ve's-salâtu" kelimesindeki lam-ı ta'rifin cins, ahd-i zihni ve istiğrak ve tahsis ifade ettiğini iddia etmiştir. Lâm-ı ta'rifin burada cins ve ahd-i zihni ifade etmesi, bu makamla hiçbir ilişkisinin olmamasından dolayı uygun değildir. İstiğrak için olması da caiz değildir. Çünkü istiğrak için olması yanlıştır. Bunun da ötesinde iddiayla da olsa hasr ifade etmesi de caiz değildir. Adalı Aydınli Nureddin b. Hamza'nın bu iddialarına katılarak rahmeti yalnızca Peygamber Efendimize hasrederek, diğer Nebiler için de var olan rahmeti yok saymıştır. Bu mümine yakışmaz. Bunda bir çelişki, büyük bir tehlike, Peygamberimiz (s.a.v.) hakkında ifrata ve diğer Peygamberler (a.s.) hakkında da tefrite düşme vardır.⁶³

6. Musannif Birgivi, isim konusunda geçen (كونه مبتدا و فاعلا) /mübteda ve fail olması) lafzı yerine daha şâmil ve kısa olmasına rağmen "müsneden ileyh" lafzını kullanmadı.. Çünkü musannifin tahkikinde bir şeyin musnedun ileyhi, onun fiile mahsus olduğu anlamına değildir. Diğer taraftan, şart cümlesi isim olmadığı halde ceza cümlesinin müsnedi ileyhidir. Musannifin bu şekilde, kullanmasına Şarih'in: "*mubtedanın ve faillin asıl, diğerlerinin de fer'i musnedun ileyh olduğuna dikkat çekmek içindir.*" şeklinde getirmiş olduğu yorum doğru değildir.⁶⁴

7. علي محمد deki "alâ", "kevn" in sılasıdır. Şarihin yanıldığı gibi isti'lâ için değildir. Şarih Adalı bunu "yani Muhammed(s.a.v)'e varid olan veya nazil olan" şeklinde şerhetmiştir.⁶⁵ *Telvîh*⁶⁶ te de geçtiği üzere, "alâ" bazen menfeata delalet eden lamen karşılığında iltizâmî olarak gelir. "لها ما كسبت و عليها مكتسبت"⁶⁷ ayetinde olduğu gibi, "دعوت له / ona dua ettim" ve "دعوت عليه / ona beddua ettim" sözünde ise "ale" kevn'in sılasıdır, dua anlamına gelen "Salat" kelimesinin sılası değildir.⁶⁸ Diğer taraftan Şarih, rahmetin yukarı taraftan geldiği düşüncesiyle "alâ" yı "lam" yerine kullanmıştır.⁶⁹

⁶¹ Adalı, s. 6; Karsî, vr.4a.

⁶² *el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik* Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfuz-Zunûn*, İstanbul 1972, s. 2047.

⁶³ Adalı, s. 9; Karsî, vr. 5a-5b.

⁶⁴ Karsî, vr. 16a.

⁶⁵ Adalı, s. 9; Karsî, vr. 5b.

⁶⁶ Taftazânî, Sa'duddîn, *et-Telvîh ale't-Tavdîh*, İstanbul 1892, I, 219.

⁶⁷ "Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir.", Bakara sure-si, Ayet 286.

⁶⁸ Adalı, s.10; Karsî, vr. 5b.

⁶⁹ Adalı, s. 9-10; Karsî, vr. 5b.

8. Şarih, "الباب الأول في العامل" / Birinci bab âmil konusundadır." cümlesini açıklarken aslı olmayan şeyleri zikretmiştir. Bu da sayfa sayısını arttırmaktan başka bir şey değildir. Bunu, inceleyen herkes rahatça anlayabilir.⁷⁰

9. Şarih, fiilin sekiz özelliğinden bahsederken, 'duhul' kelimesini de zikretmiştir. "و من خواصه دخول قد" / başına kad kelimesinin gelmesi (fiilin) özelliklerinden birisidir", ibaresinde olduğu gibi. Çünkü bir şeyin özelliğinden anlaşılan ve ortaya çıkan o özelliğin kendisiyle kaim ve arız olan sıfat olmasıdır. Fiilin sıfatı ise bu sekiz şeyin bizi kendisi değil, fiilin başına gelmeleridir. Bilakis fiilin başına gelmesinden dolayı onun özelliği olmasıdır. Böylece Şarihin: "evla olan tanımın doğru olması için duhul kelimesinin hazfedilmesidir" yanılması ortadan kalkmış olur. Musannifin İmtihan'daki "Duhul" kelimesine icazda ve izahta gerek yoktur sözü, özellikle de yeni başlayanlara kolaylık sağlamak içindir.⁷¹

10. Şarih, Birgivi'nin "Atıfsız olarak aynı iki harf-i cerr, bir file taalluk edemez" ibaresine "ve bedel yapılmaksızın da taalluk edemez" şeklinde ilave yapmıştır. Fakat tebeiyyetle, taalluk farklı anlamlara gelir. "أكلت من ثمرة من تفاحه" / Meyvasından, elmasından yedim." örneğinde olduğu gibi. Bu nedenle Şarih; "bedel yapılmaksızın"ın yerine "teb'iyyetsiz" lafzını ilave etseydi, daha iyi olurdu.⁷²

11. Şarih Adalı; "Fethalı "Enne"(أَنْ) muhafefe yapıldığında, vucuben mukadder bir zamiri şân'da amel eder. Çünkü o câiz olarak amel eden meksur "in"(إِنْ) den "İnne"(إِنَّ)'ye daha fazla benzemektedir. Zahren amel etmediği için takdiri bir şekilde amel ettirilmiş ve böylece zayıf olanın tercihi yapılmamıştır" görüşündedir. Karsî Adalı'yı "Bu görüşün zayıflığı açıktır. Bu konuda uzatmaya gerek yoktur. Zeki öğrencinin yapması gereken şey Arapça ilimlerin kaidelerini ezberleyip daha sonra akli ilimlerin konularına geçmektir." diyerek tenkit etmiştir.⁷³

12. Muzari fiilin, şekil ve irab bakımından ism-i fâile benzemesi konusunda; Şarihin zannettiği gibi İrab, kelimelerin sonlarının hareketler için hazır olması, bina da kelimelerin sonlarının hareketler için hazır olmaması değildir. İrab, âmilin neticesidir, bunun karşılığı olan mebnilik ise bir kullanım biçimidir. Bu konuda Adalı sözü önemsiz şeylerle uzatmıştır.⁷⁴

⁷⁰ Adalı, s. 15; Karsî, vr. 8a.

⁷¹ Adalı, s. 22 ; Karsî, vr. 13a.

⁷² Adalı, s. 57; Karsî, vr. 29b.

⁷³ Adalı, s. 73; Karsî, vr. 35a.

⁷⁴ Adalı, s. 35; Karsî, vr. 19b.

13. Harf konusundaki, Musannifin, " بل آلة لفهم غيره / *Bunun da ötesinde kendisi dışındakileri anlamak için bir araçtır*" ifadesi, "*Muhakkakki o harf fiil içindir*" sözüne mahal bırakmamak içindir. Gerçekte, bu belirli bir faile nisbet gibi, tek başına bir anlam ifade etmeyen bir anlam taşımaktadır. Böylece Şâri'hin "delaletten kast olunan mutabakattan daha geneldir" sözüne gerek kalmaz.⁷⁵

14. Câmî'nin " ان الكلمة و هي اللفظ الموضوع لمعنى مفرد / *Kelime, müfred bir anlam için konulan lafızdır*" tanımında "mananın vad´ dan sonra zikredilmesi vad´ ı manadan soyutlamak içindir" sözüne Şâri'h, "o zaman delaletin de zikredilmesi gerekir, çünkü delaletin mananın üzerine vad´ ı da gereklidir" diyerek reddiye yaptığı iddiasında bulunmaktadır.⁷⁶

15. Şâri'h, Karsî; " ان الكلمة و هي اللفظ الموضوع لمعنى مفرد " deki "li ma´nen" deki "lam" "el-mevdû´" kelimesinin sılasıdır. Ta´lil lam'ı değildir. Bununla terkib için konulmuş olan hece harfleri ile tekid için konulan zaid harfler tanım dışı kalırlar. Mefhum için gerekli olduğu halde "mana'nın vad´dan sonra zikredilmesi, lam vasıtasıyla mananın muzâfun ileyh olmasından dolayıdır. Yoksa Şâri'h'in iddia ettiği gibi "ma´nen" kelimesinin mevdû'un mefhumuna girmesinden dolayı değildir.⁷⁷

16. Şâri'h sema'inin, kıyasiye takdimi konusunda, terkedilmesi vacib olan boş sözleri terketmeyerek bu konuyu da uzatmıştır.⁷⁸

17. Şârihin: " *alâ* " harfi cerri ile ilgili olarak, *alâ'nın isti'lâ anlamına olduğunu yani, bir şeyin bir şeye hakikaten istilâsı*, " زيد على / *Zeyd çatıdadır.*" da olduğu gibi veya mecaz olarak isti'lâsı, " *السطح / Zeyd çatıdadır.*" da olduğu gibi veya mecaz olarak isti'lâsı, " *عليه دين* " gibi sanki ağırlığı onun üzerine yüklenmiştir" sözü yanlıştır. Çünkü isti'lâ; ilsâk, isti'âne, ve ibtidâ gibi hissî ve aklî şeylerden daha geneldir. Bu da açıktır.⁷⁹

18. Şâri'h'in " *her cümle lafız olarak haberdir, anlam olarak da inşâdır*" sözü tartışma götürür.⁸⁰

19. Karsî, Adalı'nın'in "tertîb" kelimesi üzerine yapmış olduğu serhin bir kısmına özetle yer vermiş ve "ثلاثة أبواب" ibaresindeki "على" kelimesinin kasr veya iştimâl anlamını tazmin etmesinden dolayı "tertîb" e ta'alluk ettiğini belirtmiş ve ortaya çıkan anlamlarla ilgili açıklamalar yapmıştır. Karsî, bu konuda Adalı'nın faydası olmayan şeylerle sayfaları doldurduğunu özellikle de Arapçaya yeni başla-

⁷⁵ Adalı, s. 29; Karsî, vr. 16b.

⁷⁶ Adalı, s. 18; Karsî, vr.11a.

⁷⁷ Adalı, s. 18; Karsî, vr.11a.

⁷⁸ Adalı, s. 36; Karsî, vr. 20a.

⁷⁹ Adalı, s. 40; Karsî, vr..22a-22b.

⁸⁰ Adalı, s. 10; Karsî, vr. 6a.

yanlar için yapılan böyle bir şerhte bunun bir yararının olmadığını belirtmiştir. Daha sonra burada tazmine⁸¹ ihtiyaç olmadığını ya da "على"nın tertibe taallukunun gerekli olmadığını belirterek "على"nın kevn'in sılası, veya "على"nın فى anlamında vaki olması kevnin veya muzammenin ikinci mef'ulu olduğunu söylemiştir.⁸²

20. Şârih'in yanıldığı gibi "على" mazarrat da ifade etmez. Şârih bunu şu soruyla ifade etmiştir: "Denilse ki "على"duayı ifade etmede kullanılır ve mazarrat ifade ederse, duanın mazarrat ifade eden "على" ile kullanılması, dua olması itibariyle doğru olur mu?" Buna cevaben derim ki; "bu kullanım yalnızca dua lafzına mahsustur".

2- Reîsu'l-kurrâ Eyyûbî Abdullah b. Muhammed Sâlih b. İsmâîlî (1252/1836-37)

Adalıyı tenkit edenlerden birisi de Eyyûbî Reîsu'l-kurrâ Eyyûbî Abdullah b. Muhammed b. Salih b. İsmâîlî'dir. *İzhar'a, Fevâiyhu'l-ezkâr fî halli netâici'l-efkâr* isminde bir şerh yapmıştır. Bu şerh matbudur.

Eyyûbî şerhinde, *Netâicu'l-Efkâr*'ın her ne kadar hoş, nefis ve *İzhar*'ın kapalı noktalarını açıklayan bir şerh olmuş olsa ve Arapça bilgisi son aşamada olanların yüzleri onunla parlarsa da mübtedilerin mutalaa yapamayacakları kadar uzun olduğunu ifade ederek Adalıyı tenkit etmiştir. Bu nedenle *İzhar* için ibaresi kolay ve günümüz talebelerinin rahat anlayacağı bir eser yazmak istediğini belirtmiştir.⁸³

3- Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi (1318/1900)

Edirne Müftüsü namıyla meşhur olan, Mehmed Fevzî Efendi⁸⁴ ise *Netâicu'l-efkâr*'ın ibarelerinin arapçayı yeni öğrenenlerin seviyesinin üzerinde zor ve uzun olması nedeniyle basit ibareli ve anla-

⁸¹ Tazmin; Arapça'da (ضمن) kökünden türemiş olan (ضمّن) fiilinin mastarıdır. Kelime anlamı olarak, "ödetmek, tazmin ettirmek, bir şeyi başka bir şeyin içine katmak veya almak" anlamlarına gelir. Arap Dili ıstılahında ise " bir fiile başka bir fiilin anlamını yüklemek, katmak" anlamına kullanılmıştır. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sadr, Beyrut, XIII, 257-261

⁸² Adalı, s.12; ; Karsî, vr. 7b-8a;

⁸³ Eyyûbî, Abdullah b. Muhammed, *Şerhu'l-İzhâr*, Derseâdet 1908, s. 2.

⁸⁴ Uzun süre Edirne Müftülüğünde bulunduğundan dolayı Edirne Müftüsü adıyla şöhret bulan Mehmed Fevzi Efendi, Hadimi'nin torunu Sâid Efendi'den ve Manisalı Hacı Evliya zâde Ali Efendi'den ders almıştır. 1318 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Fatih Camisinin haziresinde medfundur. Altmıştan fazla eser telif etmiştir. Basılı olanlardan bazıları şunlardır. Fethu'l-verde, Hulâsatu'l-mîzân, Cemal (Celâl Şerhi) ayrıca Fevzî mahlaslı bir de divanı bulunmaktadır. Osmanlı Müellifleri, I, 249-250; Uzun, Mustafa, "Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü", *DİA*, XII, 506-509.

şılması kolay yeni bir şerh yazmıştır. Mehmed Fevzi Efendi bu yeni İzhar şerhine *Mifāhu'l-meram fî ta'rîfi'l-kelime ve'l-kelâm* adını vermiştir.

Mifāhu'l-meram'ın baş kısmında eserin telif nedeni hakkında şu ifadeler bulunmaktadır.

"İlm-i nahivden İzhar Şerhi Adalı her ne kadar pek güzel ve muteber kitab ise de gayet mutavvel ve ibaresi güç olmakla, yeni-ce nahiv okuyan mübtedî talebe faydalanamadığından Edirne müftü-i esbaki ve Medine-i Münevver munlasi meşâhîr-i ulemâyı musannifinden faziletlu el-Hâc Mehmed Fevzî Efendî işbu (Miftāhu'l-meram) nam şerhi..... mübtedilerin istifade edebilecekleri bir surette gayet açık bir ibare ile muhtasar müfid olarak tasnif eylemişlerdir".⁸⁵ Fevzi Efendi de şunları söylemektedir: *"Efendimiz, Hocalarımızın hocası Birgi'li Mehmed Efendi, -Mutlak güç sahibi'nin rahmeti onun üzerine olsun- telif etmiş olduğu İzhar kitabı Amil, Ma'mûl ve Amel (İrab) e yönelenler için bir mürşiddir. İzhar Şerhi Netâicu'l-Efkâr da güzel bir şerhtir ancak, her babında öğrencilerden yeni başlayanlardan ziyade, nahivde son merhaleye gelmiş olanların faydalanabileceği çözümleri güç, uzun ibareleri içermektedir. Bu nedenle İzhar'ın kuvvetli metinlerine has açıklayıcı, ibareleri kolay olan muhtasar bir şerh yazmak istedim. Böylece mübtediler orjinal metni (İzhar'ı) açık bir şekilde anlayabilsinler... Bu aşkar maksadım gerçekleşince 'Miftāhu'l-merâm fî ta'rîfi ahvâli'l-kelime ve'l-kelâm' diye isimlendirdim".⁸⁶*

4- Şemsuddin Sami (1904)

Şemsuddin Sami⁸⁷, ise Adalı'nın şerhinin bir takım uzun uzadıya bilgileri içerse de lafızların çoğunun metnin kendisi için tesis

⁸⁵ Muhammed Fevzi Efendi, *Miftahu'l-Meram*, Matbaai Amire, İstanbul, 1305, s.1.

⁸⁶ Diyanet ansiklopedisinde, Adalı Maddesinde "Edirne Müftüsü diye meşhur olan, Mehmed Fevzi Efendi (1318/1891) ise Netâicu'l-efkâr'ın nahivle doğrudan ilişkisi olmayan kısımlarını çıkararak ibaresini basitleştirmiş ve buna Mifāhu'l-meram fî ta'rîfi'l-kelime ve'l-kelâm adını vermiştir. Eser bu yeni şekli ile 1305'te İstanbul'da basılmıştır." tespitiinde bulunulmuştur. Ancak Edirne Müftüsü diye meşhur olan, Mehmed Fevzi Efendi (1318/1891) Netâicu'l-efkâr'ın nahivle doğrudan ilişkisi olmayan kısımlarını çıkararak yerine, basit ibareli ve anlaşılması kolay Mifāhu'l-meram fî ta'rîfi'l-kelime ve'l-kelâm adında farklı, yeni bir şerh yazmıştır. Bkz. Mehmed Fevzi Efendi, *Miftahu'l-Meram*, s.1-2; Durmuş, "Adalı Şeyh Mustafa", *DİA*, I, 347; Uzun, "Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü" *DİA*, XII, 509

⁸⁷ Şemsuddin Sami Fraşer, Yanyada 1850 yılında doğmuştur. Türk yazarı ve sözlükçüsüdür. Fraşer'de doğduğu için Fraşeri soyadını kullanmıştır. Tanta'da müderris Yakup Efendi' den ders almıştır. Rum Lisesinde okumuştur. Rumca, Eski Yunanca, Fransızca ve İtalyanca öğrenmiştir. 1871 yılında İstanbul'a gelmiştir. 1872 yılında Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat adlı romanını yazmıştır. Bir takım dergi ve gazetelerde yazarlık ve yazı işleri müdürlüğü yapmıştır. Fransızcadan Şeytanın Yadi-

edildiği nahivle ilgili olmadığından öğretimi ve öğrenilmesinin vakit kaybı olacağını belirtmiştir.⁸⁸

Sonuç

İzhâru'l-esrar Bir Türk alimi tarafından amil ma'mul ve irab geleneğinde telif edilen muhtasar bir nahiv kitabıdır. Bu eserin öğrenciler tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için bir takım şerhler yapılmıştır. Ancak genel olarak telif amacı izharın, grameri yeni öğrenenler tarafından daha iyi anlaşılması olan şerhlerden bazıları bu telif amacını aşmıştır. Gramerin de ötesinde felsefi ve mantıkî yorumlarında bulunduğu, anlaşılması güç ibareler ve konuları içeren ve haşiyelere ihtiyaç duyulan birer şerh olmuştur. Bu eserlerden biriside Adalı'nın telif ettiği Netâicu'l-efkâr'dır. Arapça'da ilk düzeyde bulunan öğrencilerin bu tür eserlerle karşı karşıya bırakılması, öğrencinin öğrenme güdüsünü kaybetmesine, körelmesine ve zaman kaybetmesine neden olması bakımından pedagojik değildir. Ancak bu tür eserler Arapça da iyi bir düzeyde olanlar için faydalı olabilir. Diğer taraftan, Netâicu'l-efkâr ve Şarih Adalı ilim adamları tarafından bir takım tenkitlere maruz kalmıştır. Bu tenkitlerden en ciddisini Karsî yapmıştır. Günümüzde bu eser okunurken yapılan tenkitlerin göz önünde tutulması yerinde olacaktır.

gârları, Sefiller ve Robinson adlı romanları çevirmiştir. 1879 da Aile, 1880 de ise Hafta dergilerini yayınlamıştır. 1882 ve 1885 te Kamus-ı Fransavî'yi çevirmiştir. 1888 de meşhur eseri Kamus'l-a'lâm adlı 6 ciltlik tarih ve coğrafya sözlüğünün basımına başlamıştır. Bu sözlüğün basımı on yıl sürmüştür. Sami Bey Kamus'l-a'lâm müellifi olarak anılmıştır. Daha sonra Kamus-ı Türki adlı iki ciltlik büyük Türkçe sözlüğü hazırlamıştır. Bu eser büyük bir ihtiyacı karşıladığı gibi daha sonraki sözlüklere de örnek teşkil etmiştir. Hayatının son yıllarında Kutadgu Bilig, Orhon yazıtları, et-Tuhfetu'z-zekiyye gibi eserler üzerinde çalışmıştır. Bu çalışmalarını basılmamıştır. 1904 yılında vefat etmiştir. *Türk Ansiklopedisi* XXX, 251.

⁸⁸ Şemsuddin Sami, *Kamusu'l-A'lâm*, I, 223.